

درمان و پیشگیری گزیدگی مشرات و میوانات مودی از منظر حکیم سید محمد مؤمن تنکابنی در کتاب تحفه المؤمنین

محمد رضا رجب نژاد^۱، رضی اله خوشدونی فراهانی^۲، سعیده نیازی^۳، فرزانه سلیمانی زاده^۴

۱. مدیر گروه تاریخ علوم پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی ایران، دانشکده طب سنتی، تهران، ایران

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ علوم پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی ایران، دانشکده طب سنتی، تهران، ایران

۳. هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی خرم آباد، خرم آباد، ایران

۴. کارشناس امور هیأت علمی، وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی، تهران، ایران

افلاک/سال دوازدهم / شماره ۴۲ و ۴۳ / بهار و تابستان ۱۳۹۸

چکیده

مقدمه: تحفه حکیم مؤمن حدود سه قرن کتاب پزشکان پیشین بوده و در ایران توانسته در برابر قانون ابن سینا، شرح اسباب نفیسی و قرابادین کبیر مورد استفاده اطبا قرار گیرد و هنوز هم نزد پیروان پزشکی سنتی اعتبار زیادی دارد. مطالعه حاضر با هدف بررسی درمان و پیشگیری از گزیدگی حشرات و حیوانات مودی از منظر سید محمد مؤمن تنکابنی در کتاب تحفه المؤمنین انجام شد.

مواد و روش‌ها: این پژوهش با روش توصیفی و مطالعه موردی به بررسی بخشی از تشخیص چهارم کتاب تحفه حکیم مؤمن، از کتاب‌های طبی و دارویی عصر صفویه، تألیف محمد مؤمن بن میرزا محمد زمان حسینی تنکابنی دیلمی در خصوص درمان و پیشگیری از گزیدگی حشرات و حیوانات مودی پرداخته است.

یافته‌ها: در کتاب حکیم مؤمن برای درمان و پیشگیری از گزیدگی حشرات و جانوران مودی؛ پاشویه و جوشانده گل همیشه بهار، عصاره، پوست و گوشت بالنگ و ترنج، تخم بالنگ، سرگین گاو، سرکه، افسنتین، برگ کوبیده بادرنجبویه، ربحان کوهی، روغن با آب لیمو، زرنیخ (سولفور آرسنیک)، نشادر (آمونوم کلراید) و بیه گاو، نعنای فلفلی با سکنجبین، عصاره برگ شاه توت، مرزه با عسل، ضماد اسفناج خام، ضماد کوبیده پیاز، انجیر با مغز گردوی کوبیده و روغن گاو توصیه شده است.

نتیجه‌گیری: این کتاب از جنبه طبی و گیاهان داروئی بسیار با ارزش است و مطالعه آن برای انجام کارآزمایی بالینی بویژه در درمان و پیشگیری از گزیدگی حشرات و حیوانات مودی پیشنهاد می‌شود.

واژه های کلیدی: درمان، پیشگیری، گزیدگی حشرات و حیوانات مودی، حکیم سید محمد مؤمن تنکابنی، تحفه المؤمنین

آدرس نویسنده مسئول: تهران، دانشگاه علوم پزشکی ایران، دانشکده طب سنتی

پست الکترونیک: khoshdouni.razi@gmail.com

مقدمه

مؤلف "تحفه حکیم مؤمن" یا "تحفه المؤمنین" محمد مؤمن بن میرزا محمد زمان تنکابنی، طبیب مخصوص شاه سلیمان صفوی است که کتاب را برای این پادشاه تألیف نموده است. وجه تسمیه آن به "تحفه المؤمنین" یا "تحفه حکیم مؤمن" از روی اسم مؤلف محمد مؤمن می‌باشد (۲، ۱). ترجمه عربی این کتاب توسط یک پزشک اهل مدینه به نام مصطفی یوسف‌زاده (مشهور به شورانی یا شیروانی) که به نام تحفه المسلمین و تحفه اهل السنه، و ترجمه ترکی آن در سده ۱۳ توسط پزشکی تحت عنوان «غنیة المسلمین» منتشر شده است (۳). از این کتاب چاپ‌های متعدد سنگی در قطع رحلی در دسترس است که در تهران چاپ شده است. نسخه‌های خطی متعددی نیز در شبه قاره هند، تعدادی نسخه از متن کامل یا به طور منتخب در «ازبکستان»، یک نسخه خطی به صورت مینیاتور مذهب، در کنگره آمریکا، نسخه‌هایی از آن نیز در کتابخانه ملک و آستان قدس رضوی و چندین نسخه در کتابخانه مرکزی تبریز موجود است (۳). حکیم مؤمن از واژه‌های گویش فارسی، واژه‌های رایج در اصفهان، گیلان، طبرستان، شیراز، پهلوی، جرجان، قزوین، لرستان و غیره در کتاب آورده است (۴). این کتاب یکی از بزرگترین کتب طبّی تمدن اسلامی ایران و در سنخ خود کم نظیر می‌باشد و پس از کتاب‌هایی مانند ذخیره خوارزمشاهی در زبان فارسی، مقام بلندی را احراز نموده است (۵). با توجه به این که این اثر یکی از برجسته‌ترین آثار طبّی قدیم و سنتی در طول تاریخ ایران و مهمترین اثر طبّی عهد صفویه می‌باشد و احاطه و اشراف حکیم مؤمن تنکابنی بر آثار

گذشته در همین موضوع بی بدیل است؛ این اثر می‌تواند بعنوان نماینده آثار مشابه در عهد صفوی به حساب آمده و به لحاظ اهمیتی که دارد، از دیدگاه‌های مختلف مورد مطالعه قرارگیرد (۶). پژوهش حاضر با هدف بررسی درمان و پیشگیری از گزیدگی‌ها از منظر حکیم سید محمد مؤمن تنکابنی در کتاب تحفه المؤمنین انجام شد.

مواد و روش‌ها

این پژوهش با روش توصیفی و مطالعه موردی به بررسی بخشی از تشخیص چهارم کتاب تحفه حکیم مؤمن، از کتاب‌های طبی و دارویی عصر صفویه، تألیف محمد مؤمن بن میرزا محمد زمان حسینی تنکابنی دیلمی در خصوص درمان و پیشگیری از گزیدگی حشرات و حیوانات مودی پرداخته است. این کتاب در سال ۱۰۸۰ ق. نگاشته شده است (۲).

یافته‌ها

تحفه حکیم کتابی مفصل در طب سنتی ایران و برگرفته از منابع ایرانی، یونانی و هندی است (۲). علاوه بر این تحفه حکیم مؤمن حدود سه قرن کتاب پزشکان پیشین بوده و هم اکنون نیز طرفدارانی دارد که از آن استفاده می‌نمایند. این کتاب در طی قرون متمادی در ایران توانسته در برابر قانون ابن‌سینا و شرح اسباب نفیسی و قرابادین کبیر (مجمع‌الجوامع عقیلی خراسانی) پیوسته در دست طالبان و عاشقان علم طب قرار گیرد (۴). کاربرد زیاد واژه‌های مترادف از زبان‌ها و گویش‌های مختلف در این کتاب از ویژگی‌های مهم این تألیف

در این مقاله در مورد بخشی از فصول سوم و چهارم تشخیص چهارم کتاب مربوط به درمان سموم مشروبه و ملذوعه و در خصوص پیشگیری و درمان گزیدگی حشرات و حیوانات مودی به شرح ذیل توضیح داده می‌شود.

جوشانیده و پاشویه گل همیشه بهار، کوبیده بادرنجبویه از پنج تا ده درهم با آب گرم، خوردن دو مثقال روغن دارچین، خوردن ده مثقال عصاره برگ شاه توت برای درمان گزش رتیل و حشرات مودی توصیه شده است. همچنین خوردن ۳۲ نخود سیاه دانه با آب نیم گرم تا سه روز برای گزش رتیل نافع است (۸،۹). همچنین مقدار دو مثقال از تخم پوست کنده بالنگ با آب گرم برای عقرب گزیدگی مجرب است. علاوه بر این دو درهم افسنتین جهت عقرب گزیدگی تأثیر چشمگیری دارد. انجیر با مغز گردوی کوبیده نیز برای عقرب گزیدگی و سایر سموم و همچنین خوردن یک مثقال و نیم برگ مورد با آب گرم جهت دفع کلیه سموم به‌ویژه رتیل و عقرب تجویز شده است (۹). لعوق (دارویی که آن را بلیسند) مرزه با عسل برای گزیدگی با عقرب و سایر حشرات مودی مفید است. مالیدن داروی رقیق ریحان کوهی بر اندامی که دچار گزش عقرب و زنبورگردیده نافع است. علاوه بر این ضماد پیاز با انجیر برای این نوع گزیدگی‌ها توصیه شده است. زهره گاو نیز برای گزش عقرب و جانوران مودی و ضماد پنی‌رک برای زنبور گزیدگی خوب است (۸،۹). همچنین ضماد سرگین گاو با سرکه، خوردن سوسنبر (نعناع فلفلی) با سکنجبین و ضماد اسفناج خام کوبیده نیز در زنبورگزیدگی مفید هستند (۹). عصاره پوست و گوشت بالنگ و ترنج که با هم کوبیده باشند

به شمار می‌رود. در بیان خواص یک گیاه ابتدا از مشهورترین آن نام برده شده و بعد مترادف آن را در زبان‌های دیگر بیان کرده است. معادل‌های یونانی، سریانی، رومی، عبرانی، فارسی و از پانزده گویش عربی (مثل مغربی، مصری، بیت‌المقدسی، عربی اندلسی و غیره) نیز واژه‌هایی از زبان بربری، قبطی، حبشی در کتاب دیده می‌شود (۴). این کتاب شامل پنج تشخیص است.

تشخیص اول، در بیان سبب اختلاف اقوال اطباء در تهیه و قوت و قدر شربت ادویه و شروط اخذ هر دواء و ذکر درجات و تقسیم قوتها به اقسام.

تشخیص دوم: در ذکر صفات افعال ادویه و بیان افعال کلیه و مشابه آن و تفسیر اسامی و معانی لغاتی که در طی انشاء این مجموعه مذکور می‌شود و در کتب ادویه مفرد مدار علیه است.

تشخیص سوم: در بیان ماهیت و خواص و کیفیت ادویه مفرد و ادویه مرکبه و ذکر مصلح و بدل و قدر شربت و آنچه بان مناسبت است.

تشخیص چهارم: در مداوای سموم. در پنج فصل است. فصل اول در پیشگیری از تأثیر سموم و اجتناب از آن. فصل دوم درمان مشترک سموم؛ فصل سوم درمان سموم مشروبه. فصل چهارم درمان سموم ملذوعه. فصل پنجم در آنچه حشرات از آن گریزند.

تشخیص پنجم: در بیان اوزان و آنچه به آن متعلق است. در سه فصل اوزان صغار، اوزان کبار و در تحویل بعض از آن به بعض آمده است (۸، ۱۰، ۷، ۱).

برای گزش افعی مفید است، همچنین روغن گاو خصوصاً کهنه آن در جلوگیری از نفوذ سم افعی توصیه شده است. خوردن دو مثقال و نیم از سوخته سرگین گاو جهت رفع سموم بسیار نافع است و ضماد تازه سرگین گاو که سرد نشده باشد برای تسکین درد ناشی از گزش حشرات موزی مفید است (۸). مالیدن روغن رقیق شده با آب لیمو به دفع پشه کمک می‌کند. علاوه بر این بخور چند روز زرنیخ (سولفور آرسنیک)، نشادر (آمونیم کلراید) و پیه گاو در اتاق از ورود پشه جلوگیری می‌نماید (۸،۹).

بحث

تحفه حکیم مؤمن یکی از کتب طب سنتی ایران و برگرفته از منابع ایرانی، یونانی و هندی است که حدود سه قرن کتاب پزشکیان بوده است و اکنون هم طرفدارانی دارد. اما پس از حمله مغول به ایران تا اواخر عهد صفویه از کتب طب فارسی مانند تحفه حکیم مؤمن دیده نشده و متأسفانه تألیفات طبّی در کشور ما فقیر بوده است (۱۰). تحفه حکیم مؤمن نتیجه مطالعات مؤلف از اغلب کتب تألیف شده تا دوران خود می‌باشد، زیرا در آن زمان تحصیل علم طب (عموماً توأم با فلسفه یعنی حکمت الهی) به صورت شاگردی و حضور در خدمت استاد به اشکال مختلف مانند دیدن بیماران، نسخه‌نویسی و امثال آنها بوده، چنان که تا پنجاه سال قبل در کشور ما هنوز این رویه رایج بوده است. بنابراین برای کسی که قصد تألیف چنین کتابی داشته علاوه بر اینکه باید در خدمت استادش بیاموزد باید از کتاب‌های قدما هم استفاده کامل

نماید و این مطلب از خلال صحائف و دیباچه کتاب به خوبی مشهود است (۴). علاوه بر این پس از کتاب ذخیره خوارزمشاهی از دوران خوارزمشاهیان تا دوران شاه سلیمان صفوی کتابی مانند تحفه در زبان فارسی به رشته تحریر در نیامده است (۵). همچنین کتاب تحفه نتیجه‌ای از مطالعات و تجارب شخصی مؤلف می‌باشد. بطوری که تقریباً از جمیع کتب طبّی و داروسازی تا دوران خود مخصوصاً آنچه که در تمدن اسلامی از کتب طبّی یونانیان و هندیان بوده استفاده و اقتباس کامل نموده است (۴). همچنین حکیم مؤمن توانسته است دیدگاه طبیبان قبلی را به چالش کشیده و مورد پذیرش عموم قرار گیرد، او علاوه بر کار طبابت در کار داروسازی، به خصوص ساختن ادویه مرکبه نیز توانا بوده است و قبل از کتاب او به ادویه مرکبه چندان توجه نمی‌شده و می‌توان گفت که یکی از امتیازهای کتاب، پرداختن به ادویه مرکبه است (۱۱). در فصول سوم و چهارم تشخیص چهارم کتاب در مورد درمان و پیشگیری از گزش حشرات و جانوران موزی دستورات مجربی آمده است. در این کتاب پاشویه با جوشانده گل همیشه بهار برای گزش رتیل توصیه شده است که با پیشنهادات سایر منابع که عصاره گل همیشه بهار را برای بهبود گزیدگی زنبور و عقرب مفید دانسته‌اند همخوانی دارد بطوری که امروزه این گیاه هزار ساله با نام کالاندولا برای تهیه انواع ضمادهای گیاهی، دمنوش، رنگ‌دهنده و درمان‌های موضعی و مصارف دارویی گوناگون مورد استفاده قرار می‌گیرد (۱۲). مرزه نیز علاوه بر خواص متعدد در درمان

کارآزمایی بالینی بویژه در پیشگیری و درمان گزیدگی حشرات و جانوران موذی توصیه می‌شود.

نیش حشرات همراه با عسل کاربرد دارد (۱۳). همچنین حکیم مؤمن عصاره پوست و گوشت بالنگ و ترنج که با هم کوبیده باشند را جهت گزش افعی مفید می‌داند. علاوه بر این تخم پوست کنده بالنگ را برای همه سموم حیوانی قوی و عقرب گزیدگی مؤثر می‌داند و امروزه نیز خوردن عرق بالنگ را برای مار گزیدگی و عقرب زدگی توصیه می‌کنند به دلیل اینکه اعصاب را تسکین می‌دهد و پادزهر سموم داخل بدن است (۱۴). در تحفه‌المؤمنین آمده است که خوردن سوخته سرگین گاو جهت رفع سموم و ضماد تازه سرگین گاو جهت تسکین درد گزش حشرات موذی مفید است، که هم راستا با استفاده از مدفوع حیوانات در داروسازی، دفع سموم و حشرات موذی و حتی تهیه گران‌ترین قهوه در حال حاضر در دنیا است (۱۵). همچنین برای دور کردن حشرات مالیدن مخلوط افسنتین با روغن زیتون یا روغن کنجد را پیشنهاد می‌کند و در گذشته برای دفع حشرات موذی از اسانس آن استفاده می‌شده است (۱۶). بطور کلی استفاده از طب سنتی در کشور و دنیا در حال افزایش است و مدیریت و برنامه‌ریزی برای قرار گرفتن در مسیر علمی به منظور پیشگیری از بروز عوارض جانبی و استفاده بهینه از تجارب پیشینیان و تهیه فرآورده‌های جدید بر اساس پژوهش‌های متعدد ضروری به نظر می‌رسد.

نتیجه‌گیری

این کتاب از جنبه طبی و گیاهان داروئی، به خصوص توصیف ادویه‌های مرکبه بسیار با ارزش است و مطالعه آن برای انجام

References

1. Mohammad Moumen Hosseini Tabib, Tohfeh Wisdom Momen, Mostafavi Publications, 2nd ed, 1994; 266-271.
2. Rahimi Roja, Shams Ardakani Mohammad Reza, Farjadmand Fatemeh. Innovations and Practices Wisdom of Seyyed Mohammad Momen Tonekaboni in the book of Tohfato-Al-Momenin. Traditional Medicine of Islam and Iran 2010; 1 (2): 165 - 184.
3. Mohammad Moumen Hosseini Tabib, Tohfeh Wisdom Momen: a small amount, and the ability I Abd al-Jana Asadolah aL-Kashani and God's help, 1440.
4. https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AA%D8%AD%D9%81%D9%87_%D8%AD%DA%A9%DB%8C%D9%85_%D9%85%D8%A4%D9%85%D9%86. 2018
5. Najm Abadi Mahmoud. Iranian Medical History. 1950.
6. Mosafa Mazaher, Koushan Ayoub. Examine the distinctive facets of the cognitive style of Tohfato al-Momenon. Persian prose discipline and prose style 2012;5(2):389-400.
7. <http://www.tahoorkotob.com/page.php?pid=9414>
8. http://persianbook.org/books.php?Module=SMMPBBooks&SMMOp=BookDB&SMM_CMD=&BookId=115588&
9. A beam of Islamic medicine. <http://darmansonati.mihanblog.com/post/65> Accessed: 6.30.2019.
10. http://shiaonlinelibrary.com/%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%AA%D8%A8/4676_%D8%AA%D8%AD%D9%81%D9%87- Accessed: 7/18/2019.
11. Imami Nasrollah, Soleimani Moghadam Davood. Examination of the Book of the Wisdom of Hakim Momen from a Literary and Medical Perspective. Traditional Medicine of Islam and Iran. 2015; 6 (3): 269 - 277.
12. Rahmani Muhammad. Properties of evergreen flowers or calendula; The therapeutic property and how to use it. <https://www.chetor.com/148448-%D8%AE%D9%88%84->. Accessed: 7/23/2019.
13. <http://www.melikala.com/food/82-%DA%AF%DB%8C%D8%> Accessed: 7/26/2019.
14. https://naarmoshk.ir/blog/10_%D8%AE%D9%88%D8%A7%D8%B5-. Accessed: 7/24/2019
15. <https://www.yjc.ir/fa/news/4377005/%7%D9>. Accessed: 7/24/2019
16. <https://www.saat24.news/news/374294/%D8%AE%D9> Accessed: 7/26/2019.

Treatment and Prevention of Insect and Vicious Animal Bites based upon the Wisdoms of Sayyed Mohammad Beli Tonekaboni

Mohammad Reza Rajabnejad¹, Razi -Allah Khoshdouni Farahani², Saeedeh Niazi³, Farzaneh Soleimanizadeh⁴

1. The manager of the Department of The History of Medical Sciences, Iran University of Medical Sciences, Tehran, Iran

2. M.A Student in History of Medical Sciences, Iran University of Medical Sciences, Tehran, Iran

3. Faculty member in Islamic Azad University of Khorramabad, Khorramabad, Iran

4. Expert of Faculty Affairs, Ministry of Health and Medical Education, Tehran, Iran

Abstract

Background and Aim: The Tohfeh of Hakim Momen was the main practiced medical book for nearly three centuries and was widely used in Iran versus the Ibn Sina law, Nafisi, and the Great Karabaddin, and is still widely credited and used by practitioners of traditional medicine. The purpose of this study was to investigate the treatment and prevention of insect and vermin bites from Seyyed Mohammad Momen Tonekaboni's point of view of in his book "Tohfatoal-al Momenin".

Materials and Methods: This is a descriptive study and a case study investigating insect and vermin bite prevention from the fourth diagnosis of the Book of Tohfeh Hakim Momen, from the Medical and Pharmaceutical books of the Safavie era, authored by Mohammad Momen ebn Myrza Mohammad Zaman Hosseini Tonekaboni Deylami.

Results: In Hakim Momen's book, for the treatment and prevention of insect and vermin bites, it is recommended to use the following: Everglades, Boiled Peel and Berries Extract, Berries Egg, Beef Dung, Vinegar, Ephesine, Lemon Leaf, Basil, Lemon juice, zernich (arsenic sulfur), nadir (ammonium chloride) and beef tallow, peppermint, blackberry leaf extract, savory with honey, raw spinach, onion, and fig with walnut and cows oil.

Conclusion: This book is highly valued in the fields of medicine and medicinal herbs. The book can be used for clinical trials especially in the treatment and prevention of insect and animal bites.

Keywords: Treatment, Prevention, Insect and Vermin Bites, Seyyed Mohammad Momen Tonekaboni, Tohfatoal-al Momenin, Hakim Momen.